

KOSSUTH ÉS SZÉCHENYI

A magyar reformkor két kiemelkedő alakjának emlékét ma utcanevek és szobrok őrzik. Noha egyazon reformmozgalom két időszakának és két eltérő elképzelésének képviselői voltak, a köztudatban máig is inkább a közös célhoz vezető eltérő útjuk emléke él, s nem annyira az egymással vitatkozó eszmetársakat, sokkal inkább az ellenfeleket (vagy egyenesen ellenségeket) látják bennük. Holott Széchenyi és Kossuth egyaránt a magyar polgári átalakulás ügyét képviselték, s ha eltérő módon is képzelték el a reformkorban a birodalmon belül független polgári Magyarország megalkotását, mindez nem ok arra, hogy azt képzeljük: a barikád két különböző oldalán álltak. Hiába volt Széchenyi bejáratos Klemens Metternich kancellárhoz, s idegenkedett Kossuthtól: politikai szempontból több köze volt Kossuthhoz, mint Metternichhez.

Kettejük nagy vitája 1841-ben kezdődött, de viszonyuk korábban sem volt fesztelennek mondható. Az ifjú Kossuth nagy tisztelettel tekintett a nemes grófra, ám maga Széchenyi kezdettől fogva idegenkedett Kossuthtól. Amikor 1836 májusában Wesselényi felvetette, hogy Kossuthot fel kellene venni a Kaszinóba, Széchenyi úgy vélte, hogy ezáltal addigi munkája menne veszendőbe; amikor pedig Kossuth személyesen jelentkezett nála, megkérte őt, hogy álljon el e kívánságától. Kossuthot ugyanis a konfliktuskereső, csakazértis-ellenzékiség képviselőjének tartotta, aki veszélyezteti az általa képviselt békés átalakulás útját. Ugyanakkor ő maga is a Kossuth által szerkesztett Törvényhatósági Tudósítások előfizetői közé tartozott. Naplójegyzeteiben is érezhető idegenkedéssel írt Kossuthról. Amikor Kossuth 1840-ben kiszabadult a börtönből, maradt még egy viszonylag jelentős összeg a barátai által raboskodása idején családja számára gyűjtött pénzből, de Kossuth úgy érezte, nem lenne tisztességes dolog, ha ezt a pénzt szabadulása után felhasználná. Ehelyett egy iparegyesület alapítására akarta fordítani ezt az összeget. Fel is kereste ezzel az ajánlattal Széchenyit, de az nem túlzottan érdeklődött a terv iránt. Számára is meglepő lehetett tehát, amikor Kossuth szabadulása után több beszédében is őt nevezte a legnagyobb magyarnak. Az egyik alkalommal oda is sügta Kossuthnak. „Miért emel oly magasra, hol nem tarthatom magam?”

Kossuth részéről persze volt ebben némi célzatosság. Ezzel a már-már emlékbeszédszerű méltatással kimondatlanul ugyan, de a múlt embereként mutatta be Széchenyit. Széchenyi itt magányos óriás, míg Kossuth a tömegek embere.

Vitájuk a Kossuth által szerkesztett Pesti Hírlap cikkei kapcsán bontakozott ki. Széchenyi kezdettől aggodalommal olvasta a lapot, s csakhamar elhatározta, hogy könyvet ír, a lap befolyását és hatását ellensúlyozandó. Barátai és ismerősei, köztük Deák Ferenc, igyekeztek őt lebeszélni erről, a reformtábor megosztására alkalmas akcióról, de mindhiába. Széchenyi aggodalmaskodó megjegyzései eljutottak Kossuthhoz, és ő is készülni kezdett a vitára. Jobbnak látta kiprovokálni a támadást, mint tétlenül várni. Ezért már február közepétől példálózott azokon, akik magukat a korszellem idézőinek tekintik; s március végén már azt is leírta, hogy az átalakulás végbe fog menni az arisztokratákkal együtt, „ha nekik tetszik; nélkülök, sőt ellenök, ha kell”. Széchenyi rosszalta Kossuth túlzottan határozott és kritikus hangvételét, s ellenezte az Ausztriához fűződő viszony kiélezését. Előbb *A Kelet népe* című könyvében, majd tucatnyi cikkben támadta Kossuthot. Kossuth azonban felülkerekedett e vitában. Bebizonyította, hogy Széchenyi állításainak többsége nem állja meg a helyét. A vitában az ellenzék nagy része Kossuth mellett foglalt állást.

Széchenyi és Kossuth ellentétét sok mindennel magyarázták: karakterük különbségével, eltérő politikai indítatásukkal, különböző társadalmi helyzetükkel. Vitájukban látták már az érzelmi és értelmi politika összecsapását, a reformer és forradalmi irányzat konfliktusát. Kétségtelen tény, hogy Kossuth és Széchenyi társadalmi és vagyoni helyzete jelentősen különbözött egymástól. De ugyanez elmondható Kossuth és Wesselényi, vagy Kossuth és Batthyány kapcsolatáról is. Karakterükben is kétségkívül jelentős különbségek voltak; ám ez minden politikusról elmondható. Az értelem és érzelem konfliktusaként való interpretáció sem igazán meggyőző. Egy romantikus korban minden politikus szívesen élt az érzelmi ráhatás eszközeivel; s nehéz eldönteni, hogy

Széchenyi vagy Kossuth volt-e az érzelmesebb alkat. A reformer és a forradalmár összecsapásáról szóló magyarázat is bizonytalan. Hiszen Kossuth sem akart forradalmat; éppen egy forradalom veszélyeire hívta fel a figyelmet akkor, amikor következetesebb reformpolitikára igyekezett nógatni a nemesség többségét. S Széchenyit korábban ugyanúgy forradalom felidézésével vádolta Metternich, mint ahogy Széchenyi később Kossuthot.

Széchenyi és Kossuth két, egymástól taktikájában és bázisában eltérő reformpolitikát képviselt. Összecsapásukban a nemzedéki és vagyoni különbség mellett ez az elem volt a meghatározó. Széchenyi a megfelelő gazdasági tartalékokkal rendelkező arisztokrácia vezetésével, az arisztokrácia vezető pozíciójának megőrzésével képzelte megvalósíthatni Magyarország polgári átalakulását. Ezért nem annyira a társadalmi átalakulás és nemzeti önrendelkezés kérdéseire helyezte a fő hangsúlyt, hanem a gazdasági modernizáció olyan elemeit tartotta megvalósítandóknak, amelyek nem sértik sem Bécs, sem az arisztokrácia érdekeit, ugyanakkor hosszú távon az ország egészének gazdasági és társadalmi átalakulásával járnak.

Kossuth viszont úgy látta, hogy a polgári átalakulás kérdései sokkal inkább összefüggnek egymással, hogysem csak bizonyos elemeik rendezésével belátható időn belül megszülethetne a polgári Magyarország. Nem arról volt tehát szó, hogy Széchenyi a gazdasági fejlődést tartotta fontosnak, Kossuth pedig a politikai átalakulást; hanem arról, hogy Kossuth úgy látta, nem lehet a politikai önrendelkezés megvalósítása nélkül, kerülő úton eljutni a polgári Magyarországhoz.

Az eltérő reformprogram azonban nem abból fakadt, hogy Széchenyi kevésbé következetes reformer lett volna, mint Kossuth. A két különböző program mögött két külpolitikai helyzet- és esélyértékelés is húzódott. Széchenyi, aki világlátott, a birodalom legfelső politikai és katonai vezető körébe bejáratos személyiség volt, túlzottan erősnek és biztosnak látta a Habsburg Birodalom külpolitikai pozícióját ahhoz, hogysem az udvar ellenében, az általa „ujjhúzási politikának” nevezett, Wesselényi, majd Kossuth által képviselt ellenzéki irányzat révén elérhetőnek látta volna a reformokat. Széchenyi helyzetértékelését a korabeli európai politika eseményei is igazolni látszottak. Hiszen a napóleoni háborúk végeztével a Habsburg Birodalom és a másik két, szövetséges konzervatív nagyhatalom Oroszország és Poroszország területén sehol sem sikerült érdemi változtatást elérni az általuk képviselt rendszeren.

Kossuth ugyanakkor nem a meglévőből, hanem a lehetségesből indult ki. S voltak olyan tényezők, amelyek az ő helyzetértékelését támasztották alá. Hiszen az 1830. évben nemcsak a később levert lengyel felkelés tört ki, hanem a párizsi forradalom is; s ennek győzelmét a konzervatív nagyhatalmak sem tudták megakadályozni. A keleti kérdés miatt kiéleződött a nyugati nagyhatalmak és Oroszország viszonya. Az 1836–1837. évi erőszakos kormányzati fellépés végül is kudarcra végződött; nem sikerült szétverni a reformellenzékot, s a kormányzat egyre inkább kénytelen volt politikai partnerként, tényezőként kezelni azt.

Volt azonban egy olyan kérdés, amelynek vitájában nem csupán aktuálpolitikai érvek csaptak össze, hanem a polgári átalakulás egész folyamatát érintő ügyről volt szó. 1842. november 27-én az Akadémia ülészakánának megnyitásán mondott beszédében Széchenyi kíméletlenül bírálta az erőszakos magyarosítást és félreérthetetlenül az ellenzékot vádolta nemzeti türelmetlenséggel. Úgy vélte, a magyarosítás kérdésében az egyébként szabad vitát hirdető ellenzék egy része feltűnően türelmetlen magatartást tanúsít, s még hazaárulással is vádolja azokat, akik egy kicsivel több türelmet célravezetőbbnek tartanak. Kifejtette, hogy a túlzott akció reakciót szül, s a nemzetiségi mozgalmak magyarellenessége részben az erőszakos magyarosítás keltette indulatokból fakad. Széchenyi beszédében kétségkívül sok volt a túlzás, mégis, a nemzetiségi kérdésnek egy jóval jőzanabb felfogását képviselte, mint az ellenzék többsége. Kossuth azonban – némileg felerősítve a beszéd általános, megrovó jellegét – azzal érvelt vele szemben, hogy Széchenyi igazolni törekszik a szláv nemzeti mozgalmak magyarelles megnyilvánulásait. Kossuth azt is kifejtette, hogy Széchenyi ismét általánosságokban fogalmaz, anélkül, hogy az erőszakos magyarosításról szóló vádjait igazolná. Ezzel pedig csak a nemzetiségi igaztók alá ad lovat. Kossuthnak forma szerint kétségtelenül igaza volt. S igaza volt abban is, hogy Széchenyi fellépésével gyengítette a magyar ellenzék pozícióit, rontotta külföldi hitelét. Ugyanakkor Széchenyi fellépésének jogosultságát az elkövetkező évek eseményei igazolták. Hiszen 1848 tavaszán és nyarán a nemzetiségek többsége nem az uralomra került magyar ellenzékkel lépett szövetségre, hanem Béccsel.

A vita változó intenzitással egészen 1848-ig tartott. 1847 elején Széchenyi Politikai programtörödékek című

munkájában mindkét oldalt igyekezett mérsékletre bírni, ám intései, s a mű második felében olvasható kíméletlen támadásai csak Kossuthnak szóltak. Széchenyi az Ausztria és Magyarország közötti konfliktus kiélezésével, népforradalom és nemzetiségi harc felidézésével vádolta Kossuthot. Kossuth a támadásra a cenzúra miatt csak a Lipcsében megjelent ellenzéki zsebkönyv, az Ellenőr hasábjain válaszolhatott bírálójának, köztük Széchenyinek. Ismét kifejtette, hogy Széchenyi szokása szerint rendszertelen munkát alkotott, s hogy neki, Kossuthnak esze ágában sincs forradalmat felidézni, mert „megtanultam a históriából, hogy a forradalmak napjára gyakran a szolgaság hosszú éjjele következik”. Ő csupán arra törekszik, hogy a nemességet az idők jeleire figyelmeztesse. „A politikai bölcsesség nem abban áll, hogy a kénytelenségnek engedjünk, hanem abban, hogy a kénytelenséget megelőzzük”.

Kettejük következő crőpróbájára az 1847 novemberére összehívott – mint később kiderült – utolsó rendi országgyűlésen került sor. Az újonnan választott országgyűlés alsótábláján az ellenzék többséget mondhatott magáénak. A felsőtáblán is volt egy – számát tekintve nem túl jelentős – főrendi ellenzék. Az utolsó pillanatban – Kossuth hatását ellensúlyozandó – Széchenyi is megválasztatta magát Moson megye követévé. Széchenyi tehát nem a felsőtáblán foglalt helyet, ahol erre főrendként joga lett volna. Ez is mutatja Kossuthtal kapcsolatos aggodalmainak nagyságát. A válaszfelirati vitában a konzervatív vezérszónok, Somssich Pál azt indítványozta, hogy a rendek mondjanak köszönetet az uralkodónak, hogy magyar nyelven szólt a nemzethez, hogy megerősítette István főherceg nádorrá választását, és hogy az ország régi óhajlásait felvette a királyi előterjesztések közé. Végül indítványozta, hogy a rendek kérjenek választ az előző országgyűlés által felterjesztett sérelmekre.

Kossuth támogatta ugyan a köszönet megszavazását, de úgy vélte, hogy a nemzet és a kormány együttműködése útjában súlyos akadályok találhatók. Ilyen az, hogy Magyarország kormánya nem bír megfelelő önállósággal; hogy sok az orvosolatlan sérelem; hogy a magyar érdekek mindenben alá vannak rendelve az osztrák érdekeknek; hogy az örökös tartományok abszolutisztikus kormányzata kiegyenlíthetetlen ellentétben áll a magyar alkotmányossággal. Ezen akadályok elhárítása nélkül az országgyűlés nem lehet biztos a királyi szándékok és a nemzeti óhajok sikeréről. Kossuthtal szemben Széchenyi közvetítő javaslatot terjesztett elő, amely Somssichénál határozottabban említette ugyan a sérelmeket, de mellőzte a kormánypolitika bírálatát. Somssich visszavonta javaslatát, de az első szavazás alkalmával így is Kossuth indítványa győzött az alsótáblán.

Széchenyi kezdeményezte a mérsékelt reformerekből egy középpárt megalakítását, s komoly része volt abban, hogy 1848 január-februárjában az ellenzék egy része hajlandó lett volna különalkut kötni Béccsel, de Kossuth fellépésének hatására csakhamar helyreállt az ellenzék egysége.

A helyzetet tovább bonyolította az, hogy február 1-jén megjelent Széchenyi neve alatt, de jórészt Kovács Lajos munkájaként a Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről című könyv. Ebben Széchenyi az ország Budapest központú vasúti hálózatának kiépítése mellett foglalt állást, ellentétben a Kossuth által pártolt vukovár–fumei vasútvonallal. Mivel a Vukovár–Fiumei Vasúttársasággal való alkudozásra kiküldött országgyűlési választmány elnöke Széchenyi volt, Kossuth hozzá fordult, hogy szeretne pótlólagos indítványt benyújtani az eredeti, a vasúttársaság kérelmét pártoló indítványához. Széchenyi azonban ezt visszautasította. Célja ugyanis az volt, hogy ebben az eddig mellékesnek látszó kérdésben visszaszorítsa, s ha lehet, megbuktassa Kossuthot. A vukovár–fumei, illetve a pest–fumei vasútvonal körüli vitákban szinte biztosnak látszott Kossuth veresége. Némi időhúzás árán azonban Kossuthnak ezt sikerült elhárítania.

Amikor az 1848. február 22–24-i párizsi forradalom híre megérkezett Pozsonyba, Kossuth március 3-án történelmi jelentőségű indítvánnyal lépett fel, felszólítva az országgyűlést, „emeljük fel politikánkat a körülmények színvonalára”. Követelte – egyelőre még csak burkoltan – a közteherhervelés, a politikai jogegyenlőség, a népképviselés és a független nemzeti kormány megteremtését Magyarországon. Ám ezzel nem elégedett meg, s annak tudatában, hogy e követelések elhangozhatását is a külpolitikai helyzet változásai tették lehetővé, alkotmányt követelt a Habsburg Birodalom örökös tartományainak is.

Kossuth felirati indítványát azonban a felsőtáblán elfektették, s az udvarhű arisztokraták tömegesen utaztak Bécsbe, hogy lehetetlenné tegyék a felsőtábla összehívását. Széchenyi még arra is felajánkozott, hogy teljhatalmú királyi biztосként katonai erővel lép fel a reformellenzék ellen, ám felajánlkozását Bécsben nem fogadták el. Ám Kossuth német nyelvre lefordított és kinyomtatott beszéde, amelyben alkotmányt követelt a birodalom

örökös tartományainak is, olyan erjedést indított meg Bécsben, amely lehetetlenné tette az erőszakos reagálást. Március 13-án Bécsben kitört a forradalom, Metternich, a mindenható kancellár kénytelen volt lemondani és elmenekülni, az uralkodó pedig alkotmányt ígért Ausztria népeinek. A bécsi forradalom hírére, március 14-én a főrendek elfogadták Kossuth felirati javaslatát, s azt másnap országgyűlési küldöttség vitte Bécsbe. A hajón ott volt Kossuth is, Széchenyi is, és Széchenyi volt az, aki javasolta, hogy indítványozzák: az uralkodó hatalmazza fel István nádort, mint a király helyettesét a kormány kinevezésére is.

Széchenyi – politikusoknál ritka – önkritikáját jelzi, hogy míg a párizsi forradalom hírére hallva még afelett sajnálkozott, hogy „miért nem rúgtuk már mi is régen s...be a két Lajosunkat”, s e két Lajoson Batthyányt és Kossuthot értette; addig a március közepi sikerek után már Kossuthot és Batthyányt dicsérte, mondván, hogy kockázatos politikájukkal annyit nyertek az országnak, amennyit az ő politikája talán húsz év alatt nyerhetett volna.

A Batthyány-kormány működésének első hónapjaiban Kossuth és Széchenyi viszonylag jól együttműködött egymással, azonban az 1848 júliusában összeült népképviseleti országgyűlésen már ismét elváltak útjaik. Széchenyi rosszalta, hogy Kossuth a kormány vezérszónokaként rendszeresen a saját álláspontját képviseli, s ez az álláspont inkább a kormány baloldali ellenzékének, mint a kormánynak a véleményére hasonlít. Aggódva figyelte, hogy Kossuth túlzottan harcias a nemzetiségi mozgalmakkal és Béccsel szemben, holott Széchenyi szerint nem lehet egyszerre mindkét konfliktusban sikerre számítani. Az európai forradalmak leverése, Ausztria nagyhatalmi állásának megszilárdulása után pedig egyre erősebbé vált benne a meggyőződés: az Ausztriával és a magyarországi nemzetiségekkel való konfliktus Magyarország pusztulását hozhatja magával. „Én a csillagokból olvasok – mondta Kemény Zsigmondnak. – Vér és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mérszázolni engesztelhetlenül és örülten. Keresztet rajzolnak vérből a házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dűlnak szét mindent, amit építünk. Ah, én füstbe ment életem! Az ég boltzatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve – flagellum Dei! [Isten ostora].” Széchenyi ugyanis attól tartott, hogy a közelgő harc egyben polgárháború is lesz, s a radikálisok Kossuth vezetésével számolnak le korábbi politikai ellenfeikkel – mint az a francia forradalomban a jakobinus diktatúra idején történt.

Szeptember 5-én idegei felmondták a szolgálatot, s orvosa, Balogh Pál kíséretében elhagyta a fővárost, hogy soha többet ne térjen vissza Magyarországra. A Bécshez közel lévő dóblingi elmeagyógyintézetbe szállították. S hat nappal Széchenyi távozása után, szeptember 11-én valóban megkezdődött a „nagy háború”, a szabadságharc: Jellačić horvát bán csapatai megtámadták Magyarországot. De Széchenyi félelmei végül nem igazolódtak: Magyarországon nem tört ki polgárháború, nem jött létre jakobinus diktatúra, s a háborút az ország végül is túlélte.

Az elmeagyógyintézetben öntudatát lassan visszanyerő Széchenyi 1849. március 21-én írott önvallomásában önmagát okolta a Magyarországon történelemért, így azért, hogy rávette Kossuthot a bankjegykibocsátásra, s lehetővé tette a terv gyors megvalósulását, „miáltal lehetségessé vált általában a háború, vagyis voltaképpen a lázadás és kivált az oly hosszúra nyúló s oly borzasztó harc”. 1850. szeptember 7-én titkárának, Tasner Antalnak írott levelében arról írt, hogy Kossuth és a többiek mind ártatlanok, „mert mindent, mit tettek, lázban tettek, igen, lázban, melyre én csigáztam őket fel.” Azaz, önmagát okolta azért, hogy a reformkorban felszabadult energiák végül pusztulásba vitték az országot. „Csak ne ellenségeskedtem volna Kossuthal, se ne opponáltam volna neki” – írta odébb. Másnap arról írt, hogy Kossuth mindig vele, alatta akart dolgozni, de ő ellökte magától. 1851. március 14-én szintén Tasnernek arról írt, hogy legnagyobb hibáját akkor követte el, amikor Kossuth ellen fellépett, mert ezáltal keletkezett az országban két párt. „Ha nem küzdöttem volna ellene, ellene, aki – mint csak most látom – végtelenül nemes ember – akkor ő ahelyett, hogy lapjában hadat viselt légyen ellenem etc., végül maga is átlátta volna, hogy a kormánnyal kell tartanunk, ha alkotni akarunk.”

S míg Széchenyi az önvádtól gyötörve egyre több megértéssel viseltetett Kossuthal szemben, Kossuthban az idő múlásával egyre erősödtek a sérelmek. 1849. március közepén, amikor a cibakházi magyar táborban Vukovics Sebő kormánybiztos egy vacsora közben felvetette, „mint sújtja ez időben a nemezis a népek szabadságát gyilkoló minisztereket”, így a bécsi nép áldozatául esett Latour osztrák hadügyminisztert és a Rómában meggyilkolt Pelegrino Rossit, Kossuth „kárörömmel mérgezett ajkkal tevő hozzá: – És Széchenyit!”

Széchenyi az 1857-ben írott Önismeretben (a Nagy magyar satírában) Kossuth példáján illusztrálta, hogy az eszes és okos ember között milyen különbség van. „Kossuth ritka eszű ember volt és ezt ki tagadhatja? De valljon

volt-e okos? Bizony nem. Most némi kis tapasztalatok és néhány kiábrándulások következtében tán az lett. Én nem tudom." A kossuthi függetlenségi politikát továbbra sem helyeselte, ugyanakkor igazságtalannak és alaptalannak vélte az osztrák „jogeljáráselméletet” is, amely szerint Magyarország azzal, hogy Kossuth kimondatta az ország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását, örökre elvesztette a birodalmon belüli alkotmányos különállásának jogát. Sőt, egyenesen úgy vélte, hogy Kossuthnak a magyar államéletet eltörlő 1849. március 4-i olmtúzi alkotmányra azt kellett volna válaszolnia, hogy a nemzet továbbra is tartja magát a korábbi megállapodásokhoz, amelyeket a dinasztíának nincs joga egyoldalúan felrúgni.

Kossuth 1858. augusztus 11-én titkárának, Tanárky Gyulának mondta el Széchenyivel kapcsolatos emlékeit. Tanárky feljegyzéseiből nyilvánvaló, hogy Kossuth továbbra sem bocsátott meg Széchenyinek, s egyenesen azzal gyanúsította, hogy a Batthyány-kormány minisztertanácsi üléseiről titkos jelentéseket küldött az udvarnak. S Kossuth némi elégedettséggel tapasztalta, hogy Széchenyi állítólag kijelentette: „Hej, ha én Kossuthal együtt mentem volna, szabad volna most Magyarország!” Holott nem arról volt szó, hogy Széchenyi utólag Kossuth útját tartotta helyesnek, hanem arról, hogy – mint önvallomásaiból is kitűnik – önmagát okolta azért, mert Kossuth az ellenzéki politizálás útjára tért, s ezáltal lehetetlenné tette az ő, Széchenyi által képviselt út követését.

Széchenyi haláláról értesülve, Kossuth megilletődött hangon emlékezett meg a nagy vitapartnerről: „Ah, neki nem így kellett volna végeznie!” De a folytatás is árulkodó: „Neki élni kellett volna, hogy ami tévedés volt életében, azt nemzetünk reménylett újjászületésében részvéte által helyrehozva, oly nevet hagyjon maga után, amely iránti tiszteletbe semmi bánatos sóhaj nem vegyül.” Úgy vélte, ha Széchenyi nem utasítja vissza rendszeresen az általa nyújtott békejobbot, „az osztrák aligha mert volna erőszakhoz nyúlni a mi kettőnk képviselt osztályok egyetértése ellenében, a hazánk újjászületése a békés reformok ösvényén maradt volna; – hiszen nem volt azon reformokban semmi túlzás, semmi utópia, bizonyosság reá az, hogy immár még az ő konzervatív pártjának is zászlóiuul szolgálnak; vagy ha mégis meg mert volna támadni az osztrák, erősen él lelkemben a hit, hogy vállat vállhoz vetve, biztos partra juttattuk volna a nemzetet.” Kossuth tehát az emigrációban tiszta fővel ugyanarra a téves következtetésre jutott, mint Széchenyi megbomlott idegzetten a döblingi elmegyógyintézetben: kettejük összefogása megváltoztathatta volna a magyar történelem menetét, s ennek elmaradásáért Széchenyit terheli a felelősség. S ehhez a következtetéshez élete végéig tartotta magát.

Holott ahogy Széchenyi önvádja alaptalan volt, ugyanúgy az volt Kossuth megbocsátásra képtelen kritikája is. Mert kettejük még oly szoros együttműködése sem lett volna elég ahhoz, hogy a birodalom urait időben ráébressze: Magyarország és Ausztria viszonya csak a kölcsönös egyenjogúság alapján rendezhető újra, s ennek az újrendezésnek ki kell egészülnie a birodalom polgári átalakulásával is.

